

Глуценко В. А.,
д. філол. наук, професор,
e-mail: sdrunauka@ukr.net

Тищенко К. А.,
канд. філол. наук, доцент,
Донбаський державний педагогічний університет,
м. Слов'янськ, Україна,
e-mail: k.a.tyshchenko@gmail.com

ДО ПИТАННЯ ПРО МЕТОДОЛОГІЮ ДОСЛІДЖЕНЬ А. Ю. КРИМСЬКОГО З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті лінгвістичний метод інтерпретовано як складну логічну одиницю, що включає в себе три різні компоненти: онтологічний, операційний і телеологічний. Нами визначено структуру порівняльно-історичного та історичного методів. Особливу увагу приділено операційному компоненту. Усебічно вивчено процедуру лінгвістичної реконструкції, детально проаналізовано три її різновиди: зовнішню, внутрішню і «філологічний метод». Виявлено специфіку порівняльно-історичного й історичного методів, розкрито питання про їх розмежування. З огляду на сучасний рівень знань досліджено методологічні засади студій А. Ю. Кримського. Проведено детальний аналіз лінгвоісторіографічної літератури та з'ясовано, чому вченого вважають представником історичного методу. Розглянуто давні писемні пам'ятки як пріоритетне джерело вивчення історії мови в розвідках А. Ю. Кримського. Доведено, що хронологізація архетипів і фонетичних законів у працях мовознавця мала абсолютний характер. Зазначено, що більшість конкретних висновків А. Ю. Кримського зроблено з використанням «філологічного методу».

Ключові слова: структура методу; порівняльно-історичний метод; історичний метод; зовнішня реконструкція; внутрішня реконструкція; «філологічний метод»; хронологізація.

Відомо, що наукові здобутки мовознавців минулих століть достатньо часто виступають об'єктом дослідження сучасних лінгвоісторіографів. Водночас творчість окремих представників генетичного мовознавства вивчено недостатньо. Зокрема, це стосується студій Агатангела Юхимовича Кримського-україніста (1871–1942).

Аналіз методології досліджень ученого представлений у розвідках М. А. Жовтобрюха, В. М. Русанівського, В. А. Глуценка, К. А. Тищенко та ін. Проте поставлене питання до цього часу розкрито лише в загальних рисах. Цим зумовлена актуальність пропонованої статті.

Метою розвідки є розв'язання питання про методологію досліджень А. Ю. Кримського з історії української мови.

Досягнення цієї мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) дослідити, хто з сучасних лінгвістів займався вивченням методології досліджень А. Ю. Кримського; 2) визначити відповідне коло методологічних питань в інтерпретації А. Ю. Кримського, що привертали увагу лінгвоісторіографів; 3) виявити, що залишилося поза увагою дослідників; 4) встановити пріоритетне джерело вивчення історії

мови в розвідках А. Ю. Кримського; 5) розглянути хронологізацію архетипів і фонетичних законів у працях мовознавця; 6) проаналізувати методологічні засади студій А. Ю. Кримського з огляду на сучасний рівень знань.

У нашому дослідженні ми виходимо з широкого трактування лінгвістичного методу як складної одиниці, що включає три різні компоненти: онтологічний, операційний, телеологічний [11, с. 26; 1, с. 35].

Викладена й аргументована В. А. Глуценком концепція лінгвістичного методу, на наш погляд, «знімає» протиріччя, тією або іншою мірою притаманні іншим концепціям.

Трактування лінгвістичного методу, зокрема порівняльно-історичного та історичного, як складної логічної одиниці, що включає в себе онтологічний, операційний і телеологічний компоненти, є перспективним з погляду вивчення одиниць і категорій усіх мовних рівнів. Запропонований підхід дозволяє об'єднати у цілісній концепції методу такі різні, але взаємопов'язані феномени, як принципи / підходи, операції (прийоми, процедури) та мета дослідження.

Операційний компонент порівняльно-історичного та історичного методів включає такі прийоми та про-

цедури, як 1) генетичне ототожнення фактів, 2) лінгвістична реконструкція архетипу та фонетичного закону, 3) хронологізація й локалізація мовних явищ [5, с. 84]. Домінуючим універсальним прийомом цих методів є порівняння, а найбільш суттєвою їхньою частиною – процедура лінгвістичної реконструкції. Реконструкцію розподіляють на три різновиди: *зовнішню*, *внутрішню* і «*філологічний метод*». Перший пов'язаний з виходом за межі єдиної мовної системи, другий залишається в її рамках, а третій можна застосовувати в обох випадках. У практиці мовних досліджень усі три різновиди тісно пов'язані й органічно взаємодіють [4, с. 72, 88]. Проте традиційно зовнішня реконструкція вважається ознакою порівняльно-історичного методу, а внутрішня реконструкція і «філологічний метод» – історичного.

Телеологічний компонент порівняльно-історичного та історичного методів становить мета дослідження. У сучасному порівняльно-історичному мовознавстві її трактують достатньо широко: це відтворення моделей прамовних станів сімей, груп і підгруп споріднених мов, їх подальшого розвитку та членування на самостійні мови, а також створення порівняльно-історичних описів (граматик і словників) споріднених мов [10, с. 485]. Для історичного методу це відтворення моделей прамовних станів однієї мови в різні історичні періоди, моделювання її розвитку і створення історичних граматик і словників досліджуваної мови.

В онтологічний компонент порівняльно-історичного та історичного методів входять певні принципи та підходи. Провідним для цих методів є принцип історизму. Проте це не єдиний принцип у структурі онтологічного компонента порівняльно-історичного та історичного методів. Проведена нами історико-наукова реконструкція показує, що в працях лінгвогенетичного спрямування значну роль відіграють також принципи причиновості, системності та загального зв'язку явищ.

У науковій літературі з'ясовано, на чому заснована методологія досліджень А. Ю. Кримського. Як відзначає В. А. Глущенко, учений використовував історичний метод [2, с. 112]. Історичним учени Московської лінгвістичної школи називали метод, за допомогою якого вивчають факти історії мови, що містяться в давніх писемних пам'ятках: цей метод є «реконструкцією мовних явищ за пам'ятками мови – рукописами, написаними і т. д.» [9, с. 9].

Вивчаючи методологію досліджень А. Ю. Кримського, ми зосереджуємо увагу на операційному компоненті історичного методу, проте, звичайно, звертаємося й до онтологічного та телеологічного компонентів.

За спостереженнями М. А. Жовтобрюха, однією з незаперечних рис мовознавчих робіт А. Ю. Кримського є широке використання в них фактичних даних з давніх писемних пам'яток. Підкреслимо, що праці вченого з цього погляду виділяються з-поміж інших досліджень того часу, присвячених історії української мови. Особливо широко автор, як ніхто до нього та й після нього, залучав матеріал з українських грамот XIV–XVI ст. та книг міських урядів для аргументації висунутих ним тверджень [3, с. 36].

Аналізуючи наукову спадщину А. Ю. Кримського, лінгвістичні дослідники зауважують, що в деяких своїх дослідженнях мовознавець ґрунтував свої теоретичні висновки тільки на свідченнях писемних пам'яток, орфографія яких, як він сам не раз підкреслював, не завжди відбивала справжню вимову [3, с. 39; 12, с. 44].

Спираючись на дані історичних пам'яток як на пріоритетне джерело дослідження, А. Ю. Кримський свідомо протиставляв такий підхід опорі на сучасні діалектні дані, яку він пов'язував з ім'ям О. О. Шахматова [7, с. Ш].

В. А. Глущенко відзначає, що саме через це в присвячених джерелам вивчення історії мови докладних розділах капітальних праць А. Ю. Кримського йдеться лише про давні писемні пам'ятки [2, с. 112]. Водночас мовознавець приймав архетипи, реконструйовані представниками порівняльно-історичного методу, зокрема вченими Московської лінгвістичної школи.

Широке використання даних писемних пам'яток у працях А. Ю. Кримського не слід пояснювати незнанням сучасних діалектів [там же]. Учений був одним з провідних українських діалектологів свого часу. Водночас орієнтація А. Ю. Кримського на матеріал давніх писемних пам'яток як на пріоритетне джерело вивчення історії мови не давала цьому мовознавцеві можливості використати в його історико-фонетичних дослідженнях той багатий, інформативний матеріал сучасних говорів, який був у його розпорядженні. А це збіднювало результати.

Характеризуючи праці А. Ю. Кримського, дослідники зауважують, що діалектні дані він залучав дуже обмежено, насамперед з метою підтвердження вже одержаних результатів вивчення матеріалу давніх писемних пам'яток. По суті, діалектні дані виконують констатувальну роль: вони вказують, чи збереглося те або інше явище в сучасних говорах (з можливою модифікацією) [2, с. 114].

У розвідках, присвячених розмежуванню східнослов'янських писемних пам'яток на підставі їх мовних ознак [6, с. 138], А. Ю. Кримський розглядає чимало нових питань з історичної фонетики української мови.

На думку дослідників, не можна залишити поза увагою й те, що, хоч А. Ю. Кримський не прагнув розглядати фонетичні процеси в їх взаємозалежності, у системних зв'язках, при аналізі багатьох фонетичних змін така взаємозалежність підкреслюється. Це, зокрема, стосується трансформацій редукованих, різних змін етимологічних *o* та *e*, переходу *e* в *o* та *a*, процесів депалаталізації губних і шиплячих приголосних, спрощення й чергування приголосних та деяких інших [3, с. 34].

Як показує аналіз праць А. Ю. Кримського, хронологізація архетипів і фонетичних законів мала абсолютний характер. При цьому вчений часто лише вказував на перші фіксації тих або інших фонетичних явищ і процесів у давніх писемних пам'ятках, не висвітлюючи питання про час їхньої появи в самій мові (діалекті). Так, подані ним датування низки фонетичних явищ української мови стали значним внеском у дослідження її історії. Водночас орієнтація на давні писемні пам'ятки як пріоритетне джерело хронологі-

зації зумовила певні вади хронологій А. Ю. Кримського [2, с. 136–137].

У студіях А. Ю. Кримського – представника історичного методу – реконструкція архетипів і фонетичних законів мала субстанціональний характер. Специфіка його розвідок полягала в буквальному трактуванні мовних фактів минулого. Як правило, учений намагався вказати конкретне звучання тих чи інших фонетичних архетипів, порівнюючи їх із сучасними звуками споріднених мов [8, с. 164, 171–172, 399].

Важливим є вивчення методології досліджень А. Ю. Кримського з огляду на сучасний рівень знань.

Основним завданням генетичних досліджень є розкриття процесів історичного розвитку споріднених мов або окремо взятої мови. Предметом дискусій на сьогодні залишається лише питання про обсяг входження інновацій окремих мов у сферу компетенції порівняльно-історичного методу.

Отже, важливим є розв'язання питання про вивчення специфіки порівняльно-історичного й історичного методів. Відомо, що деякі вчені протиставляють два лінгвогенетичні методи – *історичний* і *порівняльно-історичний* [13, с. 180]. Зазначимо, що поступово від порівняння споріднених мов лінгвістика перейшла до порівняння в межах однієї мови. Отже, історичний метод розвинувся в надрах іншого лінгвогенетичного методу – порівняльно-історичного [там же]. Обидва методи засновані на принципі історизму, використовують схожий арсенал прийомів і процедур. Цей факт спричинився до того, що дуже часто вони не розмежовуються [13, с. 180].

Водночас наукова література містить низку тверджень про те, що вивчення історичного минулого конкретної мови має специфічні риси: момент історичності посилюються, відносна хронологія поєднується з точними історичними межами, порівняння обмежується однією мовою. Крім того, фонетична і морфологічна будова слова виявляються різними для різних періодів розвитку мови. Саме тому доцільно виділяти *історичний* метод [там же, с. 182].

Отже, історичний метод обмежується рамками однієї мови і фіксує увагу на окремих мовних рівнях – фонетичному, морфологічному, синтаксичному, лексичному. Практичні досягнення цього методу втілюються й закріплюються в історичних граматиках мов.

Техніка історичного методу полягає в порівнянні певного явища, розглянутого на різних етапах мовного розвитку і належним чином інтерпретованого. В історичному методі найбільш ефективно використовується *методика внутрішньої реконструкції*.

Сучасна компаративістика характеризується пильною увагою як до теорії, так і до практики реконструкції; її цікавить поступовий перехід від зовнішньої реконструкції до реконструкції внутрішньої [4, с. 68].

Внутрішня реконструкція протиставлена зовнішній принциповою різницею їх емпіричної бази. Внутрішня реконструкція свідомо обмежена матеріалом конкретної мови в її історичному розвитку. Вона спрямована на аналіз відповідностей у межах цієї мови, на розкриття внутрішніх зв'язків і відносин між елементами лише цієї мовної системи в статичному й динамічному аспектах. Матеріалом же зовнішньої реконструкції є факти споріднених мов [4, с. 69].

Методика зовнішньої реконструкції, на відміну від різнотипної суми прийомів внутрішньої реконструкції, характеризується уніфікованою технікою дослідження. У своїй типовій схемі процедур зовнішня реконструкція містить: 1) порівняння однакових чи близьких за своєю семантикою одиниць; 2) визначення системних кореспонденцій у їх матеріалі; 3) встановлення хронологічного співвідношення між матеріалом порівняльних одиниць і 4) виведення архетипу.

Для методики внутрішньої реконструкції важливим є факт існування у синхронно засвідченій мовній системі явищ, що відображають різні етапи історії певної системи. Ця методика охоплює цілу сукупність різних за своїм характером прийомів: 1) прийом системного відновлення відсутніх ланок; 2) прийом типологічних імплікацій; 3) прийом аналізу пережитків. У випадку вивчення мов з тривалою писемною традицією різновидом методики внутрішньої реконструкції може виступати *«філологічний метод»*.

«Філологічний метод» заснований на аналізі давніх писемних пам'яток, у яких знаходять ті мовні форми, що мають значення для наступної історії мови. Очевидно, що «філологічний метод» дозволяє будувати архетипи шляхом відповідної інтерпретації елементів писемного тексту. Як показала К. А. Тищенко, основними прийомами «філологічного методу» є: 1) критика (рецензування) рукопису; 2) атрибуція та інтерпретація тексту; 3) класифікація текстів (рукописів, видань) [13, с. 183].

Якщо зважати на досить обмежену сферу використання «філологічного методу», а також на той факт, що онтологічна природа мовних явищ, відновлених за писемними пам'ятками, потребує витлумачення завдяки залученню даних сучасного мовного стану, то його порівняно незначне місце у порівняльно-генетичних дослідженнях є досить очевидним.

Відомо, що факти, одержані в межах внутрішньої реконструкції, іноді можуть вступати у протиріччя з даними зовнішньої реконструкції. Саме тому обидва різновиди реконструкції повинні взаємно доповнювати один одного. Фонетичні закони мають бути ретельно перевірені даними як зовнішньої, так і внутрішньої реконструкції.

Співвідношення переваг зовнішньої і внутрішньої реконструкції останнім часом дещо змінилося. Можливості внутрішньої реконструкції високо оцінені у зв'язку з досягненнями у вивченні історії окремих мов. Через це в сучасних лінгвогенетичних дослідженнях свідчення внутрішньої реконструкції є досить вагомими. Залишається обмеженою лише сфера використання «філологічного методу».

Якщо зовнішня і внутрішня реконструкції дозволяють встановити відносну хронологію мовних явищ, то «філологічний метод», заснований на даних з давніх писемних пам'яток, – абсолютну [13, с. 184].

Виходячи з вищезазначених фактів, можна зробити висновок про те, що А. Ю. Кримського доцільно вважати представником історичного методу, специфікою студій якого є широке використання «філологічного методу».

Перспективи подальших розвідок ми вбачаємо в поглибленому вивченні історичного методу в студіях А. Ю. Кримського, зокрема його онтологічного та телеологічного компонентів.

Список використаних джерел

1. Глушенко В. А. Лінгвістичний метод і його структура / В. А. Глушенко // Мовознавство. – 2010. – № 6. – С. 32–44.
2. Глушенко В. А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70-і рр. XIX ст. – 20-і рр. XX ст.) / Глушенко Володимир Андрійович / НАН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; відп. ред. О. Б. Ткаченко. – Донецьк, 1998. – 222 с.
3. Жовтобрюх М. А. Питання історичної фонетики української мови в науковій спадщини А. Ю. Кримського / М. А. Жовтобрюх // А. Ю. Кримський – україніст і орієнталіст (Матеріали ювілейної сесії до 100-річчя з дня народження) / відп. ред. І. К. Білодід. – К. : Наук. думка, 1974. – С. 26–40.
4. Журавлев В. К. Внутренняя реконструкция / В. К. Журавлев // Сравнительно-историческое изучение языков разных семей : Теория лингвистической реконструкции. – М. : Наука, 1988. – С. 68–90.
5. Климов Г. А. Основы лингвистической компаративистики / Климов Георгий Андреевич / отв. ред. Н. З. Гаджиева. – М. : Наука, 1990. – 168 с.
6. Кримський А. Ю. Деякі непевні критерії для діалектологічної класифікації староруських рукописів / Кримський А. Ю. // Кримський А. Ю. Твори : в 5-ти т. – К. : Наук. думка, 1973. – Т. 3. – С. 136–199.
7. Кримський А. Ю. Переднє слово / Кримський А. Ю. // Шахматов О. О., Кримський А. Ю. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменної староукраїнщини XI–XVIII вв. – К., 1924. – С. III–IV.
8. Крымский А. Е. Украинская грамматика для учеников высших классов гимназий и семинарий Приднепровья / Крымский А. Е. – М., 1907. – Т. 1. Вып. 1. – С. 1–2, 16–200, 217–272; М., 1908. – Т. 1. Вып. 2 и 6. – С. 201–210v, 369–429, 454–545.
9. Кульбакин С. М. История русского языка. Краткая фонетика : из лекций, читанных в 1909–10 уч. ак. г. [Литограф. изд.] / С. М. Кульбакин. – Харьков, [1909–10]. – 155 с.
10. Нерознак В. П. Сравнительно-исторический метод / В. П. Нерознак // Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В. Н. Ярцева. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – С. 485–486.
11. Постовалова В. И. Историческая фонология и ее основания : опыт логико-методологического анализа / Валентина Ивановна Постовалова. – М. : Наука, 1978. – 203 с.
12. Русанівський В. М. Питання історичної граматики в працях А. Ю. Кримського / В. М. Русанівський // А. Ю. Кримський – україніст і орієнталіст (Матеріали ювілейної сесії до 100-річчя з дня народження) / відп. ред. І. К. Білодід. – К. : Наук. думка, 1974. – С. 40–49.
13. Тищенко К. А. Проблеми методики лінгвогенетичних досліджень (теоретичний і лінгвоісторіографічний аспекти) / Тищенко К. А. // Вісник Дніпропетровського університету : Серія Мовознавство. – Вип. 11. Т. 2. / Відп. ред. М. В. Поляков. – Дніпропетровськ : Вид-во ДНУ, 2005. – С. 179–186.

*В. А. Глушенко,
Е. А. Тищенко,*

Донбасский государственный педагогический университет,
г. Славянск, Украина

**К ВОПРОСУ О МЕТОДОЛОГИИ ИССЛЕДОВАНИЙ А. Е. КРЫМСКОГО
ПО ИСТОРИИ УКРАИНСКОГО ЯЗЫКА**

В статье лингвистический метод интерпретирован как сложная логическая единица, которая включает в себя три разнородных компонента: онтологический, операциональный и телеологический. Нами определена структура сравнительно-исторического и исторического методов. Особое внимание уделено операциональному компоненту. Всесторонне изучена процедура лингвистической реконструкции, детально проанализированы три ее разновидности: внешняя, внутренняя и «филологический метод». Выявлена специфика сравнительно-исторического и исторического методов, раскрыт вопрос об их разграничении. С учетом современного уровня знаний исследованы методологические основы трудов А. Е. Крымского. Проведен детальный анализ лингвоисториографической литературы и выяснено, почему ученого считают представителем исторического метода. Рассмотрены древние письменные памятники как приоритетный источник изучения истории языка в работах А. Е. Крымского. Доказано, что хронологизация архетипов и фонетических законов в трудах языковеда имела абсолютный характер. Отмечено, что большинство конкретных выводов А. Е. Крымского сделано с использованием «филологического метода».

Ключевые слова: структура метода; сравнительно-исторический метод; исторический метод; внешняя реконструкция; внутренняя реконструкция; «филологический метод»; хронологизация.

*V. A. Glushchenko,
K. A. Tyshchenko,*

Donbas State Teachers' Training University, Sloviansk, Ukraine

A. Y. KRYMSKYI'S METHODOLOGY IN HISTORY OF THE UKRAINIAN LANGUAGE

The article deals with the question of A. Y. Krymskyi's methodology in history of the Ukrainian language. The analysis of lingvohistoriographic research works has shown that the linguist's scientific achievements were often studied by modern comparatists. In particular, analysis of his methodological foundations is presented in the works by M. A. Zhovtobriukh, V. M. Rusanivskyi, V. A. Glushchenko, K. A. Tyshchenko and others. But the main question is still developed only in general characteristics. This fact determines the relevance of the proposed article. The authors of the article claim that the linguistic method is a complex logical unit. It includes three different components: ontological, operational and teleological. It determines the structure of comparative-historical and historical methods.

Much attention is given to the operational component of lingvogenetic methods. First of all the procedure of linguistic reconstruction was studied thoroughly. A detailed description is given to its three varieties: external, internal and «philological method». It should be noted that to study specific features of comparative-historical and historical methods is vital. The object of different discussions is the question about the amount of entry of individual languages` innovations in the sphere of comparative-historical method`s competence. It is known that gradually from the comparison of hundreds of languages linguistic passed to the comparison within one language. So, the historical method was developed on the base of another lingvogenetic method – comparative-historical one. Both methods are based on the principle of historism and use similar set of methods and procedures. Scientific novelty of our research lies in the fact that methodological foundations of A. Y. Krymskyi`s works were studied considering modern level of knowledge. The conducted research testifies that the scientist is a representative of historical method. Ancient written monuments are the priority source of the study of language history in A. Y. Krymskyi`s works. The chronology of archetypes and phonetic laws in linguist`s works had an absolute character. A. Y. Krymskyi made most of specific conclusions with the help of «philological method».

Key words: the structure of the method; comparative-historical method; historical method; external reconstruction; internal reconstruction; «philological method»; chronology.

© Глущенко В. А., Тищенко К. А., 2017

Дата надходження статті до редколегії 04.05.17